

s. Anna Tejszerska uSJK

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Architektury Krajobrazu
<http://dx.doi.org/10.18778/2084-851X.05.04>

Kościół żyje dzięki Eucharystii,[która] jest źródłem
i zarazem szczytem całego życia chrześcijańskiego¹.

Symboliczno-teologiczna wymowa chrześcijańskiego ołtarza

w kontekście przeobrażeń
jego formy i umiejscowienia,
w świetle dokumentów Kościoła,
pism Patres Ecclesiae
i współczesnych badań.

łtarz – serce chrześcijańskiej przestrzeni sakralnej, stół Pański, na którym dokonuje się największy cud w dziejach świata, nie mógł i nie może nie pozostawać w centrum zainteresowania i troski teologów, liturgistów i artystów. Starają się oni nadać mu jak najgodniejszą formę, implikując tym samym zmiany jego kształtu i umiejscowienia.

---

¹ EdE1, LG11.

Tak jak kobieta z Betanii² [pisał Jan Paweł II w Encyklice o Eucharystii], Kościół nie obawiał się «marnować»³, poświęcając najlepsze swoje zasoby, aby wyrażać pełne adoracji zdumienie wobec niezmiernego daru Eucharystii. Nie mniej niż pierwsi uczniowie, którzy mieli przygotować «dużą salę», Kościół w ciągu wieków i przy zmieniających się kulturach czuł się zobowiązany, aby sprawować Eucharystię w oprawie godnej tej wielkiej tajemnicy⁴.

Przekształcenia formalne stołu eucharystycznego należy niewątpliwie odczytywać we wskazanym przez papieża kluczu przeobrażeń kultur⁵ w połączeniu z troską o oprawę godną tak wielkiej tajemnicy. Niebagatelną rolę odgrywa tu także, a może przede wszystkim, poszukiwanie form służących apostolskiej misji kościoła, zgłębianie istoty sakramentu, akcentowanie poszczególnych jego wymiarów. Nie bez wpływu pozostają również charakterystyczne dla danego okresu tendencje duchowości. Siostra Maria Rosier-Siedlecka ujmuje to tak:

Różne epoki i różne obrządki organizowały miejsce celebry w sposób związany z rozwojem liturgii i właściwy jej duchowi w danym czasie i danym miejscu. I na odwrót, dyspozycja budowli miała wpływ na kształtowanie się postaw religijnych wiernych. (...) Badając historię miejsc, w których od przyjścia Chrystusa sprawowano kult, zauważamy ciągłą zależność między teologią a formą przestrzenną. (...) Obecne akcenty w teologii, duszpasterstwie i liturgii Eucharystii także znajdują istotny oddźwięk w rozwiązywaniu architektury⁶.

---

2 Mowa o Marii, która wylała Jezusowi na stopy funt cennego olejku nardowego (J 12,3).

3 W pewnej opozycji do tego założenia stają współczesne idee „kościół ubogiego”. Szerzej: m.in.: ARCHISACRA’94.

4 EdE 48. „W kontekście tego wzniosłego poczucia sensu tajemnicy staje się zrozumiałe, w jaki sposób wiara Kościoła w tajemnicę eucharystyczną wyraziła się w dziejach nie tylko poprzez potrzebę wewnętrznej postawy pobożności, lecz także przez szereg zewnętrznych wyrazów, mających na celu przywołanie i podkreślenie doniosłości sprawowanego wydarzenia. (...) Na tym fundamencie rozwinęło się także bogate dziedzictwo sztuki.” EdE 49.

5 Zwłaszcza, że kościół łaciński, w przeciwieństwie do rytów wschodnich, nigdy nie wprowadził obowiązującego kanonu architektonicznego i czerpał z bogactwa artystycznego dorobku kolejnych pokoleń. Posoborowa konstytucja o liturgii świętej mówi, iż „Kościół nie uważał żadnego stylu za swój własny, lecz stosownie do charakteru i uwarunkowań narodów oraz potrzeb różnych obrządków dopuszczał formy artystyczne każdej epoki, tworząc z biegiem wieków skarbiec sztuki, który z całą troską winien być zachowywany. Także sztuka współczesna wszystkich narodów i regionów może się swobodnie rozwijać w Kościele, byle z należytą czcią i szacunkiem służyła świątyniom i obrzędowi liturgicznemu. Wówczas będzie ona mogła dołączyć swój głos do tego wspaniałego hymnu chwały, jaki w minionych wiekach najwięksi artyści wyśpiewywali na cześć katolickiej wiary.” SC 123.

6 ROSIER-SIEDLECKA 1996, s. 90.

Początki kultu i pierwsze ołtarze

Pierwsi chrześcijanie, sprawując kult w domach mieszkalnych⁷ i domach kościoła⁸, prawdopodobnie z reguły korzystać musieli z przenośnego, drewnianego stołu. Zamieszczone w pochodzącym z III wieku syryjskim apokryfie wspomnienie, dotyczące przebiegu przygotowania Eucharystii, stało się podstawą twierdzenia, iż do sprawowania kultu korzystano z typowych mebli użytkowanych w międzyczasie jako stoły jadalne⁹. Coraz częściej przyjmuje się ten wniosek za zbyt daleko idący¹⁰. Choć oczywiście nie można takiego poglądu całkowicie wykluczyć, zarówno w kontekście kondycji politycznej kościoła pierwszych wieków, ustanowienia sakramentu Eucharystii podczas ostatniej wieczerzy, czy objawienia się Zmartwychwstałego uczniom w Emaus (Łk 24, 30-31)¹¹. Stefan Heid zwraca jednak uwagę na fakt, iż typowy dla świata antycznego niski stół służący spożywaniu posiłków przyjmował kształt półokrągły bądź sigmoidalny¹². Nie znamy natomiast z historii żadnego przykładu ołtarza niskiego, a ołtarze o półokrągłej mensie mogły stanowić co najwyżej ekstremalnie rzadkie wyjątki¹³. Stół eucharystyczny przyjmował raczej formę prostokątną i wysoką¹⁴, za czym przemawiają także kształty pierwszych znanych nam (datowanych od IV wieku) ołtarzy kamiennych. Ich formy – o prostokątnej z reguły

7 Łamiąc chleb po domach, przyjmowali pokarm z weselem i w prostocie serca (Dz. 2, 46).

8 Dom mieszkalny posiadający dużą salę przeznaczoną do celów liturgii, niejednokrotnie powstałą w wyniku przebudowy budynku. Obiekty te bywały także z czasem darowane lokalnej wspólnocie. Szerzej: FILARSKA 1983, s. 23-36; ROSIER-SIEDLECKA 1996, s. 90.

9 Acta Thomae 49(46).2. W tłumaczeniu polskim tekst brzmi: „Apostoł nakazał wtedy swemu słudze (diakonowi) przygotować Łamanie Chleba. Ten więc przyniósł ławę i pokrywszy tkaniną lnianą, przyniósł chleb błogosławieństwa i położył go na niej”. Apokryfy Nowego Testamentu, s. 620. Precyzyjniejsze tłumaczenie mówi o ustawieniu stolika, który tam znaleziono: „and he set forth a stool which they found there”. The Acts of Thomas no 49 (46). Oryginał grecki, patrz: Acta Apostolorum Apocrypha, s. 163.

10 HEID 2014, s. 92.

11 Po dziś dzień Eucharystia bywa odprawiana na zwykłych stołach – w domach chorych (praktyka ta stosowana jest stale pomimo okresów bardziej restrykcyjnych zakazów sprawowania Eucharystii poza miejscem wyznaczonym, patrz: Sakramenty chorych, NADOLSKI 1992, s. 287), w przypadku niedyspozycji kapłana bądź w podróży. Obowiązujące dokumenty przewidują tego typu sytuacje, zaznaczając, że „poza miejscem poświęconym można ją [Eucharystię] celebrować na odpowiednim stole, zawsze jednak przykrywa się go obrusem i korporałem oraz stawia się na nim krzyż i świeczniki”. OWMR 297. „O ile to jest możliwe, nie należy odprawiać w jadalniach, albo na stole, służącym do spożywania posiłków”. Liturgica Instaurationes 9. Obowiązujące przepisy starają się „nie ograniczać łaski Bożej”, przy jednoczesnym zagwarantowaniu odpowiedniej godności liturgicznej oprawy.

12 HEID 2014, s. 93-94. Warto jednak zaznaczyć, iż w kulturze syryjskiej i egipskiej używano stołów prostokątnych. NADOLSKI 2009, s. 90.

13 Szerzej na temat badań archeologicznych, które nie potwierdziły tezy o domniemyanych ołtarzach okrągłych czy eliptycznych: HEID 2014, s. 100-101.

14 HEID 2014, s. 94.

mensie, podtrzymywanej przez zdobnie profilowaną centralną kolumnę¹⁵, czy cztery narożne, nie mniej dekoracyjne słupy¹⁶ (ołtarze stołowe), połączone niekiedy ściankami (ołtarze skrzyniowe), bądź zwielokrotnioną liczbą podparć albo blok kamienny (ołtarze blokowe)¹⁷ – nie wywodzą się z antycznego stołu jadalnego. Louis Bouyer podkreśla dodatkowo, iż odkrycia archeologiczne domów kościoła nie znają przypadku, który potwierdziłby tezę o wykorzystywaniu do sprawowania Eucharystii, antycznego pomieszczenia jadalnego triclinium¹⁸. Ponadto, nawet jeśli w czasach apostołskich celebrację Eucharystii łączono z wspólnotowym braterskim posiłkiem, co rodziło zresztą pewne problemy (1 Kor, 21-22. 33-34; Ga 2, 11-13), to już świadectwa Pliniusza Młodszeo (ok. 61-113)¹⁹ i Ignacego Antiocheńskiego (†107)²⁰ mówią o dwóch spotkaniach – celebracji liturgicznej w godzinach rannych i wieczornej braterskiej uczcie²¹. Jest też wielce prawdopodobne, że nawet podczas liturgii połączonej z agape celebrowano ją na stole – ołtarzu przeznaczonym specjalnie do tego

---

15 Np. opisany dalej Altar de Saint Pierre d'Arioul, okrągły ołtarz z Bazyliki Saint-Jean w Besançon, czy z krypty świętej Eulalii w barcelońskiej katedrze.

16 Np. ołtarz z kościoła parafialnego Saint-Denis w Villers-le-Rond (region Grand Est, Lotaryngia).

17 Np. w katedrze w Naumburgu. Zagadnienie form ołtarzy chrześcijańskich szeroko omawia, ilustrując licznymi przykładami, Joseph Braun S.J (1857-1947): BRAUN 1924, na którego pozycję wciąż powołują się kolejni autorzy traktujący o ołtarzu, m.in.: KLAJA 2008, s. 26-28; NADOLSKI 2009, s. 109-112.

18 BOUYER 2009, s. 41.

19 „Affirmabant autem hanc fuisse summam vel culpae suae vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem. (...) Quibus peractis morem sibi discedendi fuisse rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium; quod ipsum facere desisse post edictum meum, quo secundum mandata tua hetaerias esse vetueram.” Plini Caecilli Secundi Epistolae, Plinius Traiano Imperatori Ep. X. 96.7. / „Zapewniali zaś, że to było całą ich czyli to winą czy błędem, że zwykli byli w dniu przeznaczonym przed świtem się zgromadzać na modlitwę do Chrystusa jakoby do Boga (...), po dokonaniu tego zwyczajem u nich było rozchodzić się, i powtórnie się zgromadzać dla pożywania pokarmu, pospolitego jednakże i niewinnego”. Biblioteka klasyków łacińskich, X. 96 Pliniusz do Trajana, s. 133.

20 „Uważajcie za ważną tylko taką Eucharystię, która sprawowana jest pod przewodnictwem biskupa lub tego, komu on zleci. (...) Nie wolno bez biskupa ani chrzcic, ani sprawować agapy”. Ignacy Antiocheński List do Kościoła w Smyrnie VIII 1, 2, [w:] Pierwsi świadkowie, s. 138. Z powyższego tekstu patrologowie zwykli wnioskować o rozłączności liturgii eucharystycznej i braterskiej uczty agape. Tym niemniej, sam zapis mówiący o Eucharystii i agapie w dwu odrębnych punktach nie musi jednoznacznie świadczyć o tym, że autor miał na myśli dwa różne spotkania. Bardziej przekonujące w tym względzie jest przytoczone przez Pliniusza świadectwo chrześcijan, którzy ugięli się pod groźbą prześladowań (przypis 19).

21 Także św. Justyn w Apologii opisuje Eucharystię jako celebrację liturgiczną niepowiązaną z posiłkiem: „Gdy już udzielimy kąpeli temu, który uwierzył i do nas się przyłączył, prowadzimy go na zebranie tak zwanych „braci” i tam wszyscy wspólnie modlimy się (...). Po ukończeniu modlitw dajemy sobie nawzajem pocałunek pokoju. Z kolei przynoszą przełożonemu braci chleb i kielich napełniony wodą zmieszaną z winem. Przełożony bierze je, wielbi Ojca wszechrzeczy przez imię Syna i Ducha Świętego oraz odmawia długą modlitwę dziękczynną za dary, jakich nam Bóg udzielić raczył. (...). Gdy zaś już przełożony odprawił obrzęd eucharystyczny (...), wtedy tak zwani u nas diakoni rozdzielają między obecnych Chleb, nad którym odprawiono modły dziękczynne, oraz Wino z wodą – nieobecnym zaś zanoszą je do domów. Apologia 65.

celu i nazwanym przez autora cytowanego opracowania kultowym czy sakralnym²². Nie zmienia to faktu, że pierwsze ołtarze miały z pewnością charakter przenośny i wykonane były z drewna²³ lub brązu²⁴.

Ołtarz kamienny – wymowa i symbolika

Budowa ołtarzy stałych (*altare fixum*) jest oczywistym następstwem ustabilizowania sytuacji prawno-społecznej chrześcijan i rozwoju architektury chrześcijańskiej. Chociaż Stefan Heid z nieprzywołanych źródeł pisanych wnioskuje, że już wcześniej, w III stuleciu, ołtarze stałe były rozpowszechnione i zwraca uwagę na fakt, iż nawet nieumocowane ołtarze przenośne wcale nie musiały być przestawiane²⁵. Także Didascalia Syryjskie (I połowa III wieku)²⁶ wyraźnie mówią, że ołtarz nie powinien zmieniać miejsca²⁷. Upowszechnienie się zalecanego normatywami²⁸ zwyczaju wznoszenia ołtarzy kamiennych samoistnie gwarantowało to, że nie będą przestawiane.

-
- 22 Autor dopatruje się także możliwych związków pomiędzy wnoszonym podczas celebracji stołem eucharystycznym a wspomnianym w Księdze Kapłańskiej i liście do Hebrajczyków „czystym stołem” przeznaczonym na chleby pokładne (Kpł 24, 6; Hbr 9, 2). HEID 2014, s. 95. Kształtowanie się liturgii chrześcijańskiej nie zaistniało w religijnej i kulturowej próżni. Tak więc wydaje się mało prawdopodobne, iż pierwsi chrześcijanie, zakorzenieni w tradycji kultowej Izraela, nie starali się o godność bezpośredniego miejsca sprawowania Eucharystii poprzez korzystanie ze stołu wyłączanego z użytku codziennego. Wzmianki o ceremonii poświęcenia ołtarza pochodzą już z końca IV wieku. HEID 2014, s. 103.
- 23 Zgodnie z tradycją fragment drewnianego stołu z wieczernika przechowywany jest w stanowiącej swoisty relikwiarz obudowie, w postaci złożonej płaskorzeźby, przedstawiającej ostatnią wieczerzę, umieszczonej nad ołtarzem Najświętszego Sakramentu, zamykającym lewy transept bazyliki laterańskiej. Natomiast w ołtarz wielki tej świątyni wmurowana jest drewniana płyta eucharystycznego stołu, pamiętająca – zgodnie z tradycją – św. Piotra. Por.: NADOLSKI 2009, s. 91. Przechowywanie tego typu relikwii może pośrednio potwierdzać tezę mówiącą, że pierwsze ołtarze były jednak stołami wyłączonymi z użytku świeckiego.
- 24 FILARSKA 1983, s. 192.
- 25 HEID 2014, s. 108. Ponad sto lat temu północnoafrykańskie wykopaliska poświadczły istnienie w podłogach tamtejszych bazylik z V-VII wieku wgłębień do zamocowania drewnianych ołtarzy (które mimo lekkości tworzywa stanowiły ołtarz stały, w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, zgodnie z OWMR 298 i KPK Kan. 1235 §1. GSELL, 1901, s. 145, [za:] PASIERB, s. 20.
- 26 Didascalia – Katolicka nauka dwunastu apostołów i świętych uczniów Zbawiciela naszego – wczesnochrześcijański traktat spisany prawdopodobnie przez syryjskiego biskupa około 230 roku.
- 27 PASIERB 1968, s. 19; NADOLSKI 2009, s. 90.
- 28 W kościele zachodnim budowę ołtarzy kamiennych zalecał już synod krajowy w Epaon (południowa Galia, 517): „*altaria nisi lapidea chrismatis unctioe non sacrentur*” Concilio de Epaone. Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, t. VIII, can. 26, Florentiae 1760, s. 562, za: NADOLSKI 2009, s. 90. Zapisy kolejnych synodów rozpowszechniały przepis w innych rejonach Europy. Podobne do synodu w Epaon zalecenia przedstawił Kapitułarz XVI Karola Wielkiego z 809 roku. Papież Mikołaj I (858-867) w liście skierowanym do bizantyjskiego cesarza Michała III Metystesa (panowanie 842-867) wskazuje wyraźnie „*altare sanctum (...) lapis est*”. Postanowienia z Epaon powtarzają jeszcze w XI wieku synody w Coyaca (Hiszpania, 1950), w Winchester (1076), Dublinie (1186). Najstarsze kompletnie zachowane ołtarze kamienne pochodzą z VI, VII wieku, te zbudowane w IV i V stuleciu dotrwały w formach szczątkowych. Szerzej: PASIERB, s. 20.

Współczesne przepisy wskazują, że w każdym kościele powinien być ołtarz stały²⁹, jasno i trwale wskazujący na Jezusa Chrystusa, który jest żywym kamieniem (1 P 2, 4; Ef 2, 20)³⁰, kamieniem węgielnym Kościoła (Mt 21, 42). Kamienny ołtarz wiązano

29 Ołtarzem stałym nazywamy ołtarz tak zbudowany, że łączy się ściśle z posadzką. OWMR 298, KPK Kan. 1235 – §1-2. Poprzedni kodeks, w związku z istniejącymi w powszechnym użyciu niewielkimi ołtarzami przenośnymi – portatyłami, akcentował powiązanie mensy z podstawą ołtarza: „Nomine altaris immobilis seu fixi, mensa superior una cum stipitibus per modum unius cum eadem consecratis”. CIC 1917, can. 1197, § 1,1, s. 341. Por.: DYL 1996, s. 69.

30 OWMR 298.

Pelplin, Bazylika
Katedralna, Ołtarz Siedmiu
Sakramentów (1619),
warsztat Hermana Hana,
Jan Peterhackle,
Chrystus źródło
sakramentów
- obraz na desce,
fot. Krzysztof Mania

Lwów, Kaplica seminaryjna
Siedmiu Sakramentów,
Jan Heryk Rosen,
Eucharystia, fot 2017

z symbolem Chrystusa już w chrześcijańskiej starożytności³¹. Podobnie bowiem jak na pustyni za dotknięciem laski Mojżesza ze skały wypłynęła woda, tak z przebitego boku Chrystusa, wypłynęła krew i woda, z której biorą początek sakramenty, w szczególności sprawowana na ołtarzu Eucharystia³². Znamiennym wyrazem utożsamiania ołtarza z Chrystusem (który przez ofiarę swego ciała na krzyżu (...) sam stał się Kapłanem, Ołtarzem i Barankiem ofiarnym³³ i jest jednocześnie ołtarzem i ciałem, hostią i ofiarą, kapłanem (ipse offerens) i żertwą ofiarną (ipse oblatio)³⁴) jest bardzo wymowny fresk Jana Heryka Rosena z kaplicy siedmiu sakramentów lwowskiego seminarium duchownego. Przedstawia on uwięzionego kapłana, który jako alter Christus odprawia Eucharystię na swoim ciele³⁵. Chrystologiczną symbolikę

31 W historii próbowano symbolikę tę podkreślić poprzez zamurowanie w ołtarzu trzech hostii. Praktyki takie, nieświadczące najlepiej o świadomości eucharystycznej ówczesnych duszpasterzy, poświadczane są zapisami z IX w. NADOLSKI 2009, s. 107.

32 Święty Paweł napisze: „wszyscy też spożywali ten sam pokarm duchowy i pili ten sam duchowy napój. Pili zaś z towarzyszącej im duchowej skały, a skałą był Chrystus” (1Kor 10, 3-4).

33 Qui, oblatone corporis sui, antiqua sacrificia in crucis veritate perfecit, et, seipsum tibi pro nostra salute commendans, idem sacerdos, altare et agnus exhibuit. V prefacja wielkanocna.

34 Św. Efrem, Expositio liturgiae 93, za: NADOLSKI 2009, s. 71.

35 Św. Lucjan, uwięziony w czasie prześladowań za cesarza Maksymiliana, (†312) miał w ten sposób sprawować Eucharystię. „Ołtarzem, na którym Mszę świętą odprawię, niechaj będzie pierś moja; sądzę bowiem, że będzie ona niemniej godną, jak ołtarz zbudowany z drzewa. Wy zaś, najmilsi bracia, stanowicie świątynię!” Żywot Świętego Lucyana Męczennika, s. 32.

Lublin, kościół akademicki
pw. Św Krzyża, ołtarz
w nawie bocznej, fot. 2017

kamiennego ołtarza podkreślały (zastąpione dziś obrzędem namaszczenia) wyryte na mensie znaki krzyża, odpowiadające pięciu ranom Pana³⁶. Aleksander z Hales (ok. 1185-1245) dostrzegał symboliczny związek pomiędzy Chrystusem, ołtarzem i własnościami materiału skalnego: *communitas* (jedność, komunია, wspólnota)³⁷, *fortitudo* (siła, męstwo) i *durabilitas* (trwałość)³⁸. Bernard de Parentinis (†1342) w kamiennej formie ołtarza widział z kolei symbol grobu Pańskiego³⁹. Zachowane kamienne mensy, pochodzące z I tysiąclecia, z bogato profilowanymi, rzeźbionymi pasami ścianek bocznych i górną powierzchnią blatu, są świadectwem artystycznego

36 Podobną wymowę posiada obrzęd namaszczenia ołtarza, podczas którego „przez namaszczenie krzyżem ołtarz staje się symbolem Chrystusa, który przed wszystkimi został „Namaszczony” i tak jest nazwany”. Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza 16a, szerzej: KLAJA 2008, s. 116-117.

37 Ołtarz skupia wokół siebie całą społeczność wiernych, jest źródłem ich jedności i komunii, stanowi zwornik ludu Bożego.

38 Aleksander z Hales, *Summa Theologica*, IV, q. 10, art. II § 3, za: Ołtarz, [w:] *Leksykon liturgii*, s. 1095.

39 PASIERB 1968, s. 21.

kunsztu, głębokiej myśli teologicznej⁴⁰ i troski o godną oprawę sprawowanego na nich Sakramentu. Na późniejszym etapie rozwoju sztuki sakralnej, dekorację ołtarza wzbogacą złożone, posrebrzane, czy haftowane antepedia⁴¹. Podstawę ołtarza, poza wymienionymi wcześniej modelami (stołowym, skrzyniowym, blokowym) formować będą kształty sarkofagowe. Zachowane przykłady wskazują, że każda postać stipes (profilowane kolumny, płaskorzeźbione płyciny, metaloplastycznie kształtowane fenestella confessionis) traktowana była w dekoracyjno-rzeźbiarski sposób. Obecnie obowiązujące przepisy nie odnoszą się do formy podstawy, dając projektantom niemal pełną swobodę, co znajduje wyraz w różnorodności ich kształtów. Zalecają jedynie stosowanie kamiennej mensy⁴², pozostawiając możliwość wprowadzenia innego, odpowiednio wartościowego i trwałego materiału⁴³. Bryły współczesnych ołtarzy przyjmują najczęściej prostą postać, uformowaną z gładko wyszlifowanych, kamiennych płyt bądź bloków. Ich podstawy wzbogacają niekiedy symboliczne dekoracje, przedstawiające między innymi, częstokroć powtarzany, podkreślający ofiarniczy charakter sakramentu, motyw baranka albo ostatniej wieczerzy.

Lublin, kościół
św. Franciszka i Serca
Maryi, podstawa ołtarza,
fot. 2017

- 40 Za przykład może posłużyć mensa pochodzącego z połowy I tysiąclecia ołtarza w Auriol (rejon Marsylii), na której froncie umieszczono dwanaście gołębi skierowanych ku chryzmie (XP, Chi-Rho). Tą prostą symboliczną dekorację odczytać można jako symbol dwunastu uczniów zgromadzonych wokół Chrystusa i znak sukcesji apostołskiej.
- 41 Np. dębowe połączane frontale ołtarza głównego katedry w Bazylei (pierwsza połowa XI w.).
- 42 OWMR 301, KPKKan. 1236, § 1.
- 43 Tego typu realizacje znane są już z epoki Konstantyna, który miał ofiarować srebrne ołtarze do bazyliki św. Piotra. Liber pontificalis mówi o siedmiu ołtarzach ze złota w bazylice laterańskiej. Ołtarz, [w:] Leksykon liturgii, s. 1095. Hermiasz Sozomen opisuje stół święty ze złota i cennych kamieni, ufundowany przez Pulcherię do bazyliki konstantynopolskiej. SOZOMEN IX, 1.

Ołtarz – stół uczyty Pańskiej

Bez względu na rodzaj budulca, konstrukcję i formę dekoracji, od samego początku kształtowania chrześcijańskiego kultu ołtarze nazywane były stołami⁴⁴. Niewątpliwie łączyć należy to zarówno z ustanowieniem Najświętszego Sakramentu⁴⁵, jak i koniecznością odcięcia od skojarzeń z ołtarzem pogańskim, powszechnie obecnym w życiu publicznym świata pierwszych chrześcijan⁴⁶. Samo słowo stół – stół Wieczery Pańskiej (1 Kor 11, 20), stół Pański (1Kor 10, 11) w zestawieniu z określeniem „uczta Pańska” (1Kor 11,20) nasuwa skojarzenia z ciepłem domowego ogniska, rodzinnego spotkania członków wspólnoty z Jej Mistrzem, Przewodnikiem i Zbawicielem. Eucharystia to ryt niewypowiedzianej głębi obecności, (...) uroczysty i domowy, jak rodzinna pascha u Żydów, z której się wywodzi⁴⁷. Ten aspekt wymowy ołtarza po dziś dzień w szczególny sposób podkreśla przykrycie go białym obrusem⁴⁸. Choć zwyczaj ten uwypukla także uroczysty charakter miejsca celebracji. Obrus – mentale stosowany był w Rzymie już w I wieku przed Chrystusem, z tym że nakrywano nim przede wszystkim stoły w urzędach niepełniące funkcji związanej z posiłkiem⁴⁹.

Cytowany wcześniej tekst pochodzący z apokryfu św. Tomasza wspomina także o przykryciu ołtarza lnianym płótnem⁵⁰. Uwzględniając jednak bogate profilowanie późniejszych kamiennych mens, sądzić można, iż ich nakrycie odpowiadało raczej dzisiejszej formie korporału. Tym niemniej uroczystość przystrojony

-
- 44 Nawet odkryty w galilejskim Megiddo, jeden z najwcześniejszych chrześcijańskich ołtarzy kamiennych, opisany jest w widniejącej na posadzce inskrypcji jako „stół ofiarowany Bogu Jezusowi Chrystusowi”. TEPPER, Di SEGNI 2006, s. 36. Święty Paweł nazywa ołtarz „stołem Pana” (1Kor 10, 21) w nawiązaniu do Księgi Proroka Malachiasza (Ml 1, 7. 12). Tak też definiuje ołtarz prawo kościelne: „ołtarz, czyli stół, na którym sprawuje się Ofiarę eucharystyczną”. KPK Kan. 1235, § 1.
- 45 Bogusław Nadolski pisze: „narodzenie ołtarza w wieczerniku oznacza, że nie jest on ołtarzem w sensie starotestamentalnym, lecz jest po prostu stołem”. NADOLSKI 2009, s. 72.
- 46 Zaznaczyć jednak należy, że w świecie antycznym, szczególnie w kulturze greckiej, także występowały ołtarze – stoły przeznaczone głównie do składania ofiar z owoców. I jak twierdzi ks. Bogusław Nadolski, Stary Testament z kolei nieczęsto nazywa ołtarz stołem, by odróżnić ofiary składane Jahwe od pogańskich, traktowanych jako rzeczywista uczta bóstwa. Por.: NADOLSKI 2009, s. 49.
- 47 DEBUYST 1985, s. 12, za: ROSIER-SIEDLECKA 1996, s. 95.
- 48 WIT 2006, s. 46; KLAJA 2008, s. 29.
- 49 Heid 2014, s. 100. Tym niemniej obecnie rodzi skojarzenia z uroczystym stołem jadalnym.
- 50 Acta Thomae 49 (46), Por.: przypis 9. Zgodnie z obowiązującymi przepisami „ołtarz ma być nakryty przynajmniej jednym białym obrusem (OWMR 117), który pod względem formy, rozmiarów i ornamentacji winien być dostosowany do kształtu ołtarza, OWMR 305.

stół Pański – przywodzi pamięć ostatniej wieczerzy⁵¹. Jest centrum zgromadzonej na uczcie eucharystycznej wspólnoty, ale także symbolem, zadatkiem, antycypacją uczty niebieskiej. W eucharystycznym spotkaniu wybrzmiewa bowiem także tęsknota za Mistrzem i oczekiwanie na Jego powtórne przyjście⁵². Opis Eucharystii przedstawiony w *Didache*⁵³ uwypukla jej dziękczynny charakter, a jednocześnie kończy się wezwaniem *Marana tha. Amen*⁵⁴. Stosowany przez ojców Kościoła termin stół uczty Pańskiej wyraża syntezę pamiątki, obecności i zapowiedzi, wskazując na pewną intymność i bliskość spotkania⁵⁵, co starają się też akcentować dążenia posoborowej odnowy liturgicznej. Bezpośredniość i prostota kontaktu człowieka z Bogiem, wyrażona z Bożej inicjatywy w sposób najdoskonalszy w tajemnicy Wcielenia, znajduje odzwierciedlenie także w ukształtowaniu przestrzeni sakralnej pierwszych kościołów chrześcijańskich. Zarówno kameralny, nieanonimowy charakter zgromadzeń, jak i pełne uczestnictwo w liturgii gromadzących się wokół ołtarza członków wspólnoty, w naturalny sposób sytuuje go w samym centrum przestrzeni sakralnej⁵⁶ – w nawie, w dwóch trzecich⁵⁷, a nawet w połowie jej długości⁵⁸, ewentualnie na jej skrzyżowaniu

-
- 51 Tym niemniej należy zaznaczyć, że Eucharystia nie jest jedynie pamiątką ostatniej wieczerzy. „Nigdy nie była ona sprawowana jako nieustannie powtarzana Ostatnia Wieczerza, ale raczej jako celebracja o charakterze kultowym, ustanowiona przez Chrystusa podczas tejże wieczerzy.” HEID 2014, s. 95 (tłum. autor). Jak napisze Benedykt XVI: „Pamiątka Jego doskonałego daru w rzeczywistości nie składa się z prostego powtarzania Ostatniej Wieczerzy, ale właśnie z Eucharystii, czyli z radykalnej nowości chrześcijańskiego kultu. W ten sposób Jezus dał nam, jako zadanie, wejście w Jego „godzinę”: „Eucharystia włącza nas w akt ofiarniczy Jezusa”. Benedykt XVI, 2007, 11.
- 52 Stąd orientacja modlitwy w kierunku wschodnim, symbolizującym przychodzącego Chrystusa.
- 53 „Nauka dwunastu apostołów”, w pełnym brzmieniu: *Διδαχὴ κυρίου διὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσιν*, czyli Nauczanie Pana do narodów przekazane przez dwunastu apostołów, to jeden z najstarszych tekstów chrześcijańskich, zaliczany do pism ojców apostoelskich. Przyjmuje się że jego redakcja pochodzi z I połowy II wieku i powstała po złożeniu tekstów spisanych po części w I wieku. W kanonie etiopskim wliczony został do Nowego Testamentu.
- 54 *Didache* X, 6.
- 55 Por.: DEBUYST 1985, s. 11-12, za: ROSIER-SIEDLECKA 1996, s. 95.
- 56 Układ ten wyraźnie wskazuje, że ołtarz chrześcijański nie jest kontynuacją ofiarnego ołtarza pogańskiego czy starotestamentalnego, które z racji funkcjonalnych znajdowały się z reguły poza budynkiem świątynnym. Przykładowo w świątyni Salomona ołtarz umieszczony był na dziedzińcu kapłanów (Krl 6, 22). Wewnątrz świątyni jerozolimskiej ulokowany był jedynie ołtarz kadzielny. Podobnie w świątyniach pogańskich przed posągiem bóstwa umieszczano ołtarze, na których składano ofiary z owoców i kadziła. NADOLSKI 2009, s. 27.
- 57 Np. bazylika Męczenników, znana też pod wezwaniem Kandidusa (IV w.) w Haidra (południowo-zachodnie okolice Kartaginy). Szerzej: FILARSKA 1983, s. 127.
- 58 Zwłaszcza w kościołach północnoafrykańskich, np. bazylika Bellatora w Sbeitla (2. połowa IV wieku, obecna Tunezja), bazylika w Setif (ok. 389, ob. Algeria), w Kelibii (2. połowa IV wieku, ob. Tunezja). Przykłady tego typu rozwiązań przestrzennych wraz z dokładnym opisem przedstawia FILARSKA 1983, s. 127, 192-193.

z transeptem, na linii łuku absydalnego⁵⁹. Centralne położenie charakteryzowało ołtarze wznoszone nad grobami męczenników, dla uczczenia których stawiano pierwsze rzymskie bazyliki. Nie można jednak zapominać, że i w tych centralnych układach z pierwszych wieków podkreślenie świętości ołtarza znajdowało swój wyraz plastyczno-przestrzenny w postaci podwyższenia – bimy i otoczenia przestrzeni

Malta, La Valetta,
Sanktuarium Matki Bożej
z Góry Karmel, cyborium,
fot. 2016

59 Chociaż ołtarz kościołów syryjskich, podległych Antiochii i Konstantynopolowi, lokowany był w absydzie (FILARSKA 1983, s. 192-193; BOUYER s. 28-31), która w kościele zachodnim „zarezerwowana” była dla katedry biskupa. Memoratywnym symbolem takiego rozwiązania może być późniejsza barokowa oprawa katedry św. Piotra w bazylice na Watykanie, stanowiąca nietypową formę ołtarza, będącego piedestałem dla jedynej w swoim rodzaju tego typu relikwii. Ulokowanie katedry biskupa w absydzie jest niewątpliwą kontynuacją starożytnych praktyk ustawiania w niej tronu cesarskiego, w sali tronowej pałacu cesarskiego, trybunału sędziowskiego w basilica forensis, czy miejsca profesora w szkole retorów. Szerzej: PASIERB 1968, s. 19.

ołtarza niską balustradą cancelli⁶⁰. W sposób szczególny było akcentowane za pomocą wprowadzanych od IV wieku monumentalnych cyboriów⁶¹. Tak więc nawet jeżeli logika «uczty» budzi rodzinny klimat, Kościół nigdy nie uległ pokusie zbanalizowania tej «zażyłości» ze swym Oblubieńcem i nie zapominał, iż to On jest także jego Panem, a «uczta» pozostaje zawsze ucztą ofiarną, naznaczoną krwią przelaną na Golgocie⁶². Celebracja liturgiczna, dokonująca się na ołtarzu, ma odniesienie do trzech rzeczywistości: ostatniej wieczerzy, ofiary na krzyżu i zmartwychwstania i w pewien sposób wszystkie trzy uobecnia⁶³, mimo iż wszystkie dokonały się w historycznym czasie. Wydarzenia Wielkiego Piątku oraz wielkanocnego poranka sprawiają, że ofiara „ostatniej wieczerzy nie jest walutą bez pokrycia”⁶⁴. Już pisany w latach 50. I wieku List do Koryntian przypomina: ilekroć bowiem spożywacie ten chleb albo pijecie kielich śmierć Pańską głosicie aż przyjdzie (1 Kor 11, 26).

Ołtarz ofiarny i ofiara męczenników

Związek ołtarza z ofiarą Chrystusa połączył go także w teologicznym i symbolicznym wymiarze z grobami męczenników, którzy poprzez swoją śmierć włączyli się w ofiarę Pana⁶⁵. Św. Augustyn podkreśla, że męczennik uczy nas przeżywania Eucharystii,

60 *Ołtarz*, [w:] *Leksykon liturgii*, s. 1096. Zniesienie obowiązku stosowania balasek nastąpiło dopiero w ramach reformy posoborowej w 1970. NADOLSKI 2009, s. 172.

61 Jego symboliczne znaczenie wywodzi się ze świeckiego ceremoniału, w którym baldachim rozpinano nad tronem władcy – cyborium wskazuje więc, iż ołtarz jest tronem Chrystusa Króla. Baldachim przypominający kopułę, która jest symbolicznym obrazem nieba, wiązany także z symbolem starotestamentalnego obłoku Bożej obecności (shekina), obrazuje przynależność ołtarza do rzeczywistości niebiańskiej. Szerzej: Ciborium (monumental), [w:] *The Grove Encyclopaedia*, s. 88-90. EdE 48.

62 „Eucharystia jest Ciałem Pana naszego, Ciałem, które cierpiało za nasze grzechy i które Ojciec w swej dobroci wskrzesił”, Ignacy Antiocheński List do kościoła w Smyrnie VII.1, [w:] *Pierwsi świadkowie*, s. 137. „Eucharystia jest więc ofiarą, ponieważ u-obecnia (czyni obecną) ofiarę krzyża, jest jej pamiątką i udziela jej owoców.” KKK 1366. Instrukcja Eucharisticum Mysterium w punkcie 3a poucza: Msza św., czyli Wieczera Pańska, jest zarazem i nierozdzielnie: ofiarą, która utrwała ofiarę krzyża, pamiątką śmierci i zmartwychwstania Pana mówiącego: „Czyńcie to na moją pamiątkę” (Łk 22,19); świętą ucztą”.

64 RATZINGER 2012, s. 56-57. Już jako Papież Benedykt XVI, autor cytowanego tekstu napisze: Ustanawiając sakrament Eucharystii, Jezus antycypuje i włącza w nią ofiarę krzyża i zwycięstwo zmartwychwstania. Benedykt XVI, 2007, 10.

65 „Eucharystia jest również ofiarą Kościoła. Kościół, który jest Ciałem Chrystusa, uczestniczy w ofierze swojej Głowy. Razem z Chrystusem ofiaruje się cały i łączy się z Jego wstawiennictwem u Ojca za wszystkich ludzi. W Eucharystii ofiara Chrystusa staje się także ofiarą członków Jego Ciała. (...) Ofiara Chrystusa obecnego na ołtarzu daje wszystkim pokoleniom chrześcijan możliwość zjednoczenia się z Jego ofiarą.” KKK 1368.

ofiarowywania się Bogu⁶⁶, jest ikoną Chrystusa cierpiącego i zwycięskiego⁶⁷, częścią Jego ciała⁶⁸, a składana na ołtarzu Eucharystia jest ofiarą żyjącego ciała Chrystusa – pierwszego męczennika, którego śladem poszli Ci, którzy ofiarowali Mu swe życie⁶⁹. W historii ta bogata symbolika znajdowała wyraz w różnych ołtarzowych strukturach: w postaci ołtarza skrzyniowego ze szkatułą z relikwiami (do których dostęp zapewniał okratowany otwór)⁷⁰, stołu ofiarnego połączonego z sepulcrum przez konfesję, mensy z kamienną płytką mieszczącą relikwie. Obecne przepisy zalecają zachowanie zwyczaju złożenia w ołtarzu relikwii świętego⁷¹, jednak nie w mensie, a pod nią.

Wymowa dodanych elementów dekoracji ołtarza

Nierozzerwalny związek Eucharystii z ofiarą Chrystusa sprawił, iż pierwszym znakiem jakim formalnie wzbogacono ołtarz był wizerunek krzyża⁷², który pojawił się w kościołach i klasztorach syryjskich około VI wieku⁷³. A od XIII w., jako znak zbawienia i dokonującej się na ołtarzu bezkrwawej ofiary⁷⁴, pozostaje nierozłącznym elementem przestrzeni ołtarzowej⁷⁵. Po dziś dzień, pomimo wielu zmian w przepisach liturgicznych, krzyż jest jedynym⁷⁶, poza świecami, elementem wystroju, który wolno stawiać na mensie ołtarzowej⁷⁷. Wizerunek krzyża był „zaczynem” kształtującej się z biegiem lat, coraz bardziej rozbudowanej dekoracji, przyjmującej formę

---

66 Por.: Augustyn, SermoCCCIX, 2, In Natale Cypriani 2, NADOLSKI 2009, s. 92.

67 NADOLSKI 2009, s. 104.

68 Por.: Augustyn Contra Faustum XX, 21, za: NADOLSKI 2009, s. 104.

69 Augustyn, Sermo 310, 2 (PL 38: 1413), za: HEID 2014, s. 104.

70 Pięknym przykładem jest ołtarz św. Stefana w kościele S. Giovanni Battista e S. Stefano w Genui.

71 Niekoniecznie męczennika. OWMR 302. Por.: KPK Kan. 1237 § 2. Przepisy te jednak nie warunkują możliwości odprawienia mszy św.

72 Do połowy IV wieku, do kiedy stosowano karę ukrzyżowania, wizerunek krzyża nie był powszechnie eksponowany. W sztuce pojawił się, gdy chrześcijaństwo wyszło z ukrycia. Rozpowszechnienie kultu znaku męki Pańskiej wiąże się niewątpliwie z osobą św. Heleny (ok. 250 do ok. 328) i jej poszukiwaniem drzewa krzyża Chrystusa.

73 Evagrius Scholasticus, Historia ecclesiastica 6, 21 (PG 86/2:2876C); Otto Nussbaum, Der Standort des Liturgen am christlichen Altar vor dem Jahre 1000, t. 1, Bonn 1965, s. 429-432, [za:] HEID 2014, s. 109.

74 „Ofiara Chrystusa i ofiara Eucharystii są jedną ofiarą. Jedna i ta sama jest bowiem Hostia, ten sam ofiarujący – obecnie przez posługę kapłanów – który wówczas ofiarował siebie na krzyżu, a tylko sposób ofiarowania jest inny (...), w tej Boskiej ofierze, dokonującej się we Mszy świętej, jest obecny i w sposób bezkrwawy ofiarowany ten sam Chrystus, który na ołtarzu krzyża ofiarował samego siebie w sposób krwawy”. KKK 1367.

75 Rzeźbiarską scenę ukrzyżowania umieszczano często na belce tęczowej. ROSIER-SIEDLECKA 1996, s. 129.

76 Por.: OWMR 306, 117.

77 Por.: OWMR 308, 270, 117, Inter Oecumenici 94. Obowiązujące dokumenty przestrzegają przed zbyt dużym mnożeniem wizerunków krzyża. Nawet podczas procesji prowadzonych przez ordynariuszy archidiecezji rezygnuje się z niesienia krzyża arcybiskupiego na rzecz jednego krzyża ołtarzowego. „Pontificales ritus” nr 20 [w:] EDIL s. 1119, por. DYL 1996.

retabulum, która nierozłącznie związana jest z ustawieniem ołtarza w głębi prezbiterium i jednostronnym kierunkiem jego odbioru. Zaznaczyć jednak warto, iż nastawa ołtarzowa, w rozumieniu przepisów kościelnych, nie stanowi części ołtarza i nigdy nie była poświęcana. Dziś podkreśla się, że przez wzgląd na godność ołtarza nie powinien on stanowić podstawy pod jego dekorację⁷⁸. Kompozycja plastyczna

78 Charles Édouard Jeanneret-Gris, znany pod pseudonimem Le Corbusier (1887-1965), autor projektów kaplicy pielgrzymkowej w Ronchamp i dominikańskiego klasztoru La Tourette, konkluduje: „ołtarz stanowił często pretekst dla malowideł, ale jego samego nie szanowano. Była to deprawacja miejsca świętego. Jeżeli na ołtarzu przyjmujecie Boga, to lepiej zostawić tylko Jego”. Jean Petit 1970, s. 184, za: ROSIER-SIEDLECKA 1996, s. 95. Ponadto posoborowa liturgia sprawowana w postawie ad populum pod względem funkcjonalnym jest nie do pogodzenia z istnieniem struktur nastawy.

Lublin, Kościół Rektoralny
pw. Wniebowzięcia
Najświętszej Maryi Panny
Zwycięskiej, neogotycka
nastawa 1901, fot. 2017

ołtarzowych nastaw była pochodną ogólnych trendów artystycznych czasu, w którym powstawały⁷⁹, natomiast wymowa treściowa niosła stałe, wielotematyczne, ponadczasowe przesłania. Ponieważ, jak wskazuje teologia, krzyż jest drogą, środkiem zbawienia, a nie ostatecznym celem⁸⁰. Ołtarz zaś ze swą dekoracją jest niejako miejscem otwartego nieba, nie zamyka przestrzeni kościoła, lecz otwiera ją na liturgię wiekuiącą⁸¹, stąd też retabula przedstawiała najczęściej tajemnice chwały: Przemienienie, Wniebowstąpienie, Zmartwychwstanie, adorację pasterzy, Pantokratora, apokaliptycznego Baranka⁸², Trójcę Świętą oraz tych, którzy poprzedzili nas w drodze do wieczności, są przewodnikami wskazującymi drogę, którą należy podjąć i naśladować. Ołtarz bowiem wprowadza niebo do zgromadzonej społeczności, albo raczej wyprowadza ją ponad nią samą, włączając we wspólnotę świętych wszystkich miejsc i czasów⁸³. Malarskie czy rzeźbiarskie motywy plastyczne, którymi przyozdabiano sakralną przestrzeń miały na celu poruszenie ludzkiej wyobraźni. Chodziło o przybliżenie niewidzialnej, duchowej rzeczywistości, skłonienie myśli i uczuć ku sprawom niebieskim, przykładowi świętych poprzedników, pomoc w koncentracji na sprawach Bożych⁸⁴, czyli jak pisał Karol Boromeusz miały po prostu „pobudzać pobożność wiernych”⁸⁵. Bowiern obraz na ołtarzu jest jak okno, przez które wkracza do nas rzeczywistość Boga: zasłona czasowości zostaje podniesiona, a nam wolno zajrzeć do wnętrza Bożego świata⁸⁶. Potrzeba wizualnych wyobrażeń w liturgicznej przestrzeni uzasadniona jest naszą cielesno-duchową kondycją i czasem, w którym się znajdujemy: nie widzimy jeszcze Pana „takim jakim jest” (1 J 3,2)⁸⁷.

---

79 Gotyk słynie z retabulów szafkowych, renesans wprowadził ołtarze baldachimowe oraz rozwinął rzeźbiarską kompozycję retabulum, które w okresie baroku zgodnie z zasadą jedności sztuk zaczyna tworzyć dynamiczną, scenograficzną, malarsko-rzeźbiarsko-architektoniczną kompozycję. Szerzej np.: BAŁUS 2011, s. 59.

80 Stąd też najważniejszym miejscem jego usytuowania jest przestrzeń przed ołtarzem, nie zaś na ścianie zamykającej przestrzeń celebracji. ROSIER-SIEDLECKA 1996, s. 130, za: ROGUET 1965, s. 48.

81 RATZINGER 2012, s. 68.

82 ROSIER-SIEDLECKA 1996, s. 131. Pełniły one rolę „ekwiwalentu” mozaikowych dekoracji ścian absydalnych kościołów wschodnich, dając wiernym do kontemplacji podobne treści. Nie znaczy to, że wizerunki Jezusa cierpiącego nigdy nie były wprowadzane w dekorację nastaw. Miało to miejsce zwłaszcza w kościołach, których wezwanie wiązało się z krzyżem.

83 RATZINGER 2012, s. 68.

84 Istota obrazów Chrystusa i świętych polega na „unaocznieniu tego, co nie jest tylko zewnętrznie poznawalne, budzeniu zmysłów wewnętrznych i uczeniu nowego sposobu widzenia, który pozwala w widzialnym postrzegać to co niewidzialne”. RATZINGER 2012, s. 110. Już Sobór Trydencki orzekł iż „przez historie tajemnic naszego Zbawienia, przedstawiane na obrazach i innych wyobrażeniach, ludzie zyskują wiedzę i zostają utwierdzeni w artykułach wiary, które należy zachowywać w pamięci i ustawicznie czynić przedmiotem medytacji”. *Canons and Decrees of the Council of Trent*, (S. 25, 3-4 XII 1563), s. 483-485, [za:] *Teoretycy, pisarze i artyści o sztuce*, s. 391.

85 Św. Karol Boromeusz, *Pouczenie o budowie i wyposażeniu kościoła*, I. XVII, wg *Teoretycy, pisarze i artyści o sztuce*, s. 402.

86 RATZINGER 2012, s. 108.

87 RATZINGER 2012, s. 60.

Zmiany usytuowania ołtarza

Zastanawiać może jednak fakt, iż podkreślenie roli i dostojności ołtarza dekoracyjną, coraz bardziej złożoną oprawą, idzie w parze z takim rozplanowaniem przestrzeni sakralnej, które prowadzi do coraz większej jego izolacji od wspólnoty zgromadzenia liturgicznego. Pewne światło na ten proces rzucić może prześledzenie historii Kościoła i zmian charakteru powiększającej się wspólnoty. W tego typu, z konieczności skrótowych opracowaniach, istnieje obawa uogólnień osądów, nieoddających całej złożonej rzeczywistości i indywidualności pojedynczych przypadków, tak ważnych dla życia wspólnoty Kościoła. Mając tego świadomość, mówimy tu jedynie o zauważanych, powszechnych tendencjach. Od momentu ogłoszenia w 313 roku edyktu mediolańskiego, kiedy religia chrześcijańska zaczyna się cieszyć wolnością i przyznawanie się do niej nie jest obarczone ryzykiem utraty życia, grono jej wyznawców w naturalny sposób znacznie się poszerza, tracąc jednocześnie pierwotny radykalizm i gorliwość. Kiedy chrześcijaństwo staje się religią państwową wielu narodów europejskich, w szeregach wiernych pojawiają się osoby nie w pełni świadome przywilejów i obowiązków, jakie niesie ze sobą nauka Chrystusa, których katechumenat sprowadza się do przekazania najbardziej podstawowych prawd wiary. Po pierwszej fali ewangelizacji następuje typowy powrót do praktyk guślarskich, obserwuje się, wynikające z zakorzenienia w pogańskich kulturach⁸⁸, magiczne, zabobonne podejście do wiary – w tym także do sakramentu ołtarza⁸⁹. Niemałym problemem są rodzące się herezje, toczące się wokół nich spory, braki wykształcenia duchownych⁹⁰. Zjawiska te, w połączeniu z zaostrożnymi praktykami pokutnymi, powodują odejście od powszechnego, pełnego uczestnictwa w uczcie Pańskiej. Problem z regularną, stałą praktyką komunikowania wiernych daje o sobie znać już w czwartym

-
- 88 Należy tu uwzględnić kilkusetletnie przesunięcia czasowe. Przyjmuje się że problem mieszania prawd wiary chrześcijańskiej z praktykami guślarskimi, zabobonnymi obciąża społeczność ludów Italii w szóstym i siódmym stuleciu, Anglii około ósmego, dziewiątego, ziemie polskie dopiero w dwunastym, czyli w czasie kiedy Francja wznosi swe najsłynniejsze katedry, stanowiące do dziś symbol chrześcijańskiej Europy. Jest to tendencja, którą najłatwiej zrozumieć, obserwując współczesne problemy misji afrykańskich, borykających się z tego samego typu zachowaniami nowych wyznawców.
- 89 Najświętszy Sakrament nie jest już wynoszony z celebracji dla tych, którzy nie mogli uczestniczyć w liturgii – chorych, więźniów, przechowywani ze czcią na dni, w które się jej nie odprawia, na czas podróży, by w zagrożeniu życia móc go przyjąć. Bywa natomiast traktowany jak talizman, amulet, który ma zapewnić ochronę dobytku, zabezpieczyć dobra doczesne. Dowodem tego typu praktyk, będących udziałem nawet osób duchownych, a świadczących o głębokiej nieświadomości istoty Eucharystii, są ustanowione przez biskupa Jakuba z Edessy kanony prawa kościoła wschodniego. Nakładały one pokutę odłączenia od sakramentu Eucharystii i zaliczenia do pokutujących na okres 3 lat dla duchownych i czterech lat dla świeckich, dopuszczających się tych wykroczeń.
- 90 Ogólny obowiązek przygotowania kandydatów do kapłaństwa w seminariach duchownych wprowadził dopiero Sobór Trydencki (1545-1563) dekretem *Cum adolescentium aetas*. Z wielką gorliwością zabiegał o nie w swojej mediolańskiej diecezji Karol Boromeusz (1538-1584).

stuleciu⁹¹. Jednocześnie, pod koniec IV w., zastępuje się modlitwę spontaniczną celebransa ujednoliconymi tekstami liturgicznymi, a językiem celebracji staje się łacina, co prowadzi do klerykalizacji liturgii⁹². W średniowieczu, mimo rozpowszechniania się, zwłaszcza w klasztorach, codziennego sprawowania mszy świętej, powszechno i pełne uczestnictwo w niej maleje⁹³. W świadomości wspólnoty wiernych ołtarz ztraca rolę centrum, przy którym się ona karmi i wokół której jest zjednoczona⁹⁴. Rozwój wspólnot zakonnych, które stają się zasadniczą częścią zgromadzonej wokół ołtarza rzeszy wiernych, uzasadnia celebrację przy ołtarzu umieszczonym w chórze, w odpowiednio wydłużonym i zorganizowanym prezbiterium⁹⁵. Tak więc, zarówno pod względem przestrzennym, jak i owoców duchowych ołtarz oddala się od wspólnoty wiernych świeckich⁹⁶. Problem pogłębiają, budowane w niektórych regionach i kościołach lektoria, od których definitywnie odstąpiono po Soborze Trydenckim (1545-1563). Z kolei herezja Berengariusza z Tours (998-1088) i poglądy głoszone

---

91 Jan Chryzostom (ok. 350-407) w kazaniach wyrażał ból, że spośród wielu uczestników liturgii tylko mała część przystępuje do Komunii Świętej. Podobnie w Afryce, święty Augustyn (354-430) dostrzegł, że powszechny udział w Komunii wszystkich zgromadzonych na liturgii przestaje być normą. BOUYER 2009, s. 46. W 506 roku synod krajowy w Agde (506 r., Francja, Langwedocja) wskazuje konieczność przystępowania do stołu Pańskiego chociaż w czasie świąt Bożego Narodzenia, Wielkanocy i Zielonych Świąt. Problem pogłębia się w kolejnych stuleciach, w 1215 roku IV Sobór Laterański mówi już o obowiązku przyjęcia Komunii raz w roku. Na przełomie XVII i XVIII w. niemalże zamieszania w tym względzie wywołał jansenizm, który wprowadził specyficzne rozumienie czystości miłości Boga, wykluczając od stołu Pańskiego małżonków i kupców, a więc znaczącą część społeczeństwa.

92 NADOLSKI 1989, s. 69.

93 NADOLSKI 1989, s. 52.

94 Choć przykład hagiograficzny Imeldy Lambertini (1320-1333) świadczy, że w każdej epoce żyły osoby o pogłębionej duchowości eucharystycznej.

95 Już w VI wieku Grzegorz Wielki powierzył opiekę nad bazylikami Rzymu wspólnotom monastycznym, umożliwiając praktykowanie w nich bardziej rozbudowanej codziennej liturgii. Nie wpłynęło to jednak pozytywnie na zaangażowanie świeckich uczestników. BOUYER 2009, s. 47. Rozkwit form życia zakonnego zaowocował wzniesieniem wielu kościołów opackich, ale i zwiększeniem otaczającej ołtarz przestrzeni wyłączanej z dostępu świeckich. Zawdzięczamy mu jedne z najznamienitszych obiektów architektury sakralnej, z rozbudowaną przestrzenią prezbiterialną, dostosowaną do potrzeb zakonnego chóru.

96 Problem dotyczy przede wszystkim wielkich założeń katedralnych czy opackich, w których jednocześnie brak wizualnej bliskości ołtarza głównego „rekompensują” msze święte prywatne sprawowane na licznych ołtarzach bocznych, których istnienie wiąże się, zarówno z rozwojem kultu świętych, jak i normami liturgicznymi. Praktyka budowy wielu ołtarzy sięga V wieku. Za papieża Symmachusa (498-514) w nieistniejącej już rotundzie św. Andrzeja przy bazylice św. Piotra wzniesiono pięć ołtarzy różnych świętych, a w samej bazylice trzy. Za papieża Grzegorza Wielkiego (590-604) w kościele św. Apostołów Piotra i Pawła oraz Wawrzyńca i Pankracego w Saintes ustawiono trzynastą ołtarzy. PASIERB 1968, s. 22. W 1500 roku w kościele Mariackim w Gdańsku było ich 48. NADOLSKI 1989, s. 150. Obecnie, by uwypuklić chrystologiczną symbolikę ołtarza, przepisy postulują ograniczenie ich liczby do jednego. OWMR 303. Z tego samego powodu przepisy posoborowe odeszły też od dedykowania ołtarza świętym, mimo że wcześniej istniał taki obowiązek, por.: ZIELIŃSKI 1960, s. 90.

Barcelona, Katedra
Św. Eulalii (Santa Eulàlia),
lektorium, fot. 2016

przez przedstawicieli reformacji⁹⁷ kazały wierzącym w realną obecność Boga na ołtarzu dołożyć starań, by zewnętrzną formą jeszcze mocniej podkreślić dostojeństwo, świętość i wielkość eucharystycznej tajemnicy. Jednocześnie, kiedy dziś tak bardzo podkreślamy altarocentryzm przestrzeni sakralnych kształtowanych po Soborze Watykańskim II (1962-1965)⁹⁸, warto zwrócić uwagę, że już okres reformy po So-

97 Huldrych Zwingli całkowicie zanegował dogmat o rzeczywistej obecności Chrystusa w Eucharystii. Także wiele dotyczących Najświętszego Sakramentu tez głoszonych przez Marcina Lutra zostało potępionych na soborze Trydenckim.

98 „W świątyni zaś ołtarz powinien zająć takie miejsce, aby rzeczywiście stanowił ośrodek, na którym samorzutnie skupia się uwaga całego zgromadzenia wiernych”. Inter Oecumenici 91.

borze Trydenckim⁹⁹, w znacznej mierze za pośrednictwem jezuitów i ich modelowego kościoła Il Gesù (1568-1584), przyniósł skrócenie dystansu pomiędzy ołtarzem i wspólnotą zgromadzonych na liturgii wiernych. Jacopo Barozzi da Vignola (1507-1573) dzięki zwartej i scentralizowanej bryle świątyni, rezygnując z rozbudowanego prezbiterium oraz wyrazistego oddzielenia przestrzeni dla duchownych, uzyskał jednolite, przestronne wnętrze pozwalające na doskonały wizualny kontakt z ołtarzem, usytuowanym w zamykającej krótkie prezbiterium apsydzie.

Przekształcenia przestrzeni sakralnej i reformy liturgii wprowadzane po Soborze Watykańskim II mają na celu mocniejsze uwypuklenie jej wspólnotowego charakteru, zaproszenie do pełniejszego zaangażowania¹⁰⁰ uczestników w darze koinonii. W wymiarze przestrzennym wyraża się to przesunięciem ołtarza w centralny (ideowo i fizycznie) punkt liturgicznej przestrzeni – pomiędzy miejsce dla duchownych i wiernych świeckich¹⁰¹. Tym niemniej, warto zwrócić uwagę, że altarcentryzm jest efektem zmian posoborowych tylko w zakresie aranżacji przestrzennej

---

99 Mimo że, podczas obrad w Trydencie nie zajmowano się ani formą architektoniczną, ani rozplanowaniem kościoła. Na 25 sesji (3-4 XII 1663) poruszono jedynie kwestie świętych wizerunków. *Canons and Decrees of the Council of Trent*, (S. 25, 3-4 XII 1563), s. 483-485, [za:] Teoretycy, pisarze i artyści o sztuce, s. 390-394; BAŁUS 2011, s. 53. Dopiero Karol Boromeusz w *Instructiones fabricae et suppellectilis ecclesiae* (1577) pochylił się nad zagadnieniem kształtowania architektonicznego wymiaru kościoła.

100 „Usilnie należy zabiegać, aby się one [kościół] nadawały do osiągnięcia czynnego uczestnictwa wiernych.” *Inter Oecumenici* 90, por. SC 124.

101 Współczesne przemiany aranżacji sakralnego wnętrza odpowiadają ogólnokulturowej tendencji w zakresie kształtowania coraz bardziej bezpośredniego, mniej formalnego i oficjalnego charakteru wielopłaszczyznowych kontaktów. Dotyczy to także relacji pomiędzy duszpasterzem i wspólnotą wiernych. Przyjął się ponadto pogląd, mówiący że poszukiwania dwudziestowiecznej architektury sakralnej zwróciły się ku wzorcom z okresu wczesnochrześcijańskiego, podobnie jak wiek XIX szukał inspiracji w średniowieczu. Stefan Heid podkreśla jednak, iż nie należy przeciwstawiać sobie kolejnych etapów chrześcijańskiej sztuki i architektury. Pomimo formalnych zmian stanowią one ideową teologiczno-liturgiczną kontynuację. HEID 2014, s. 111. Warto też zauważyć, że forma współcześnie kształtowanej przestrzeni sakralnej odpowiada przede wszystkim ogólnokulturowym tendencjom plastycznym naszych czasów, a teoretyczne nawiązania do wczesnochrześcijańskich miejsc zgromadzeń mogą stanowić jedynie uzasadnienie określonych rozwiązań. Historyczne i archeologiczne poszukiwania, dające wyobrażenie o formach kultu pierwszych chrześcijan, są niezwykle cenne. Nie możemy jednak zapominać, iż nawet w zakresie dogmatyki, Kościół, starając się otwierać na działanie Ducha Świętego, przyjmuje że Bóg objawia Mu prawdę o sobie stopniowo, przez całą historię jego trwania i rozwoju. Dotyczy to także rozumienia liturgii oraz wprowadzania zmian, które bez uszczerbku dla jej istoty przybliżają ją potrzebom kulturowym danego czasu i miejsca. Zachęcają też do tego dokumenty kościoła, wskazując na potrzebę inkulturacji. Szerzej: TEJSZERSKA 2015, s. 62. Patrz także: *Gaudium et spes*, p.57-62; *Wiara i inkulturacja*, *Slavorum apostoli* 21, *Evangelii nuntiandi*, 19.

kościół. W całej historii rozwoju chrześcijańskiego kultu ołtarz traktowany był jako serce kościoła, obiekt szczególnej czci, czego zewnętrznym wyrazem były stosowane w różnych okresach elementy dekoracyjne: wznoszone od IV wieku monumentalne ołtarzowe cyboria, antepedia, czy retabula, które podkreślały dostojność ołtarza, a przez znaczne rozmiary i bogactwo dekoracji pozwalały uczynić go ideowym centrum kościoła mimo krańcowego usytuowania.

Konkluzja

Teologia liturgii jest w szczególny sposób „teologią symboliczną”, teologią symboli, które nas łączą z rzeczywistością jednocześnie ukrytą i obecną¹⁰². Papież Jan XXIII nazywał ołtarz Boską Rzeczywistością na ziemi, zadatkiem łask niebieskich, rękojmią sprawiedliwego porozumienia między ludźmi i pokojowego współzawodnictwa dla prawdziwego postępu cywilizacji¹⁰³. Jego forma, uwarunkowana potrzebami duszpasterskimi, rozwojem duchowości Kościoła, tendencjami kulturowo-artystycznymi z pewnością nadal pozostanie dynamiczna¹⁰⁴. Niezmienny pozostaje jedynie fakt jego niekwestionowanej godności, kluczowego, centralnego, priorytetowego znaczenia w przestrzeni sakralnej.

---

102 RATZINGER 2012, s. 60.

103 Modlitwa na zakończenie procesji eucharystycznej w święto Bożego Ciała 1962 r. JAN XXIII 2000, s. 472.

104 „Liturgia bowiem [jak to wyraża Sobór Watykański II] składa się z części nieziennej, pochodzącej z ustanowienia Bożego, i z części podlegającej zmianom, które z biegiem lat mogą lub nawet powinny być zmienione, jeżeli wkradły się do nich elementy, które niezupełnie dobrze odpowiadają wewnętrznej naturze samej liturgii albo jeżeli te części stały się mniej odpowiednie”. SC 21.

Bibliografia

- *Acta Apostolorum Apocrypha, Acta Thomae*, ed. Ricardus Adelbertus Lipsius, Maximilianus Bonnet, Apud Hermannum Mendelsohn, Lipsae 1903.
- ARCHISACRA'94: *Kościół ubogie, materiały z konferencji, II konferencja na temat polskiej architektury sakralnej, 20.V.1994, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej*, red. Konrad Kucza-Kuczyński, Ewa Kuryłowicz, Warszawa 1994.
- BAŁUS 2011 – W. Bałus, *Gotyk bez Boga? W kręgu znaczeń symbolicznych architektury sakralnej XIX wieku*, Toruń 2011.
- Benedykt XVI 2007 – Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostołska Sacramentum Caritatis o Eucharystii, źródło i szczyt życia i misji Kościoła*, Pallottinum, Poznań 2007.
- *Biblioteka klasyków łacińskich na polski język przełożonych*, wydana przez Edwarda Hr. Raczyńskiego u Zygmunta Schlettera, t. 3. przekł. Roman Ziółcki, Wrocław 1837, Księga X list 96, Pliniusz do Trajana s. 129-133.
- BOUYER 2009 – Louis Bouyer, *Architektura i Liturgia*, org. *Architecture et liturgie*, przeł. P. Włodyga OSB, Wyd. Astraia, Kraków 2009.
- BRAUN 1924 – Joseph Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, München, 1924.
- CIC 1917 – *Codex Iuris Canonici*, P.J. Kenedy & Sons Typographi Pontificii, New York 1918.
- *Canons and Decrees of the Council of Trent*, Original Text and English Translation by Rev. H. J. Schroeder OP, St. Louis – London 1941, (Session 25, 3-4 XII 1563), s. 483-485.
- *Ciborium (monumental)*, [w:] *The Grove Encyclopaedia of Medieval Art and Architecture*, Tom 2, Red. Colum Hourihane, Oxford University Press, 2012, s. 88-90.
- DEBUYST 1985 – Frederic Debuyst, *La problematique de l'autel*, „Chroniques d'Art Sacre” 1985, z. 1.
- *Didache, czyli nauka dwunastu Apostołów*, przekład z greckiego Józef Jankowski, Warszawa 1923.
- DYL 1996 – Andrzej Gerard Dyl, *Posoborowe przepisy prawno-liturgiczne dotyczące wyposażenia wnętrza kościoła* [w:] *Mysterium Christi*, red. W. Świerzawski, „Sztuka w liturgii” t. 7, 1996, s. 65-88.
- EdE – Jan Paweł II, *Ecclesia de Eucharistia*, Wrocław 2003.
- EDIL – *Enchiridion documentorum instaurationis liturgicae*, red. R. Kaczyński, Torino 1976.
- *Eucharisticum Mysterium – Instrukcja Świętej Kongregacji Obrzędów Eucharisticum Mysterium. O Kulcie Tajemnicy Eucharystycznej*, Watykan 1967.
- FILARSKA 1983 – Barbara Filarska, *Początki architektury chrześcijańskiej*, Towarzystwo Naukowe KUL, „Źródła i monografie” 112, Lublin 1983.
- GSELL, 1901 – Stephane Gsell, *Les monuments antiques d'Algerie*, Ancienne Librairie Thorin et Fils Albert Fontemoing, Éditeur, t. 2, Paris 1901.
- HEID 2014 – Stefan Heid, *The Early Christian Altar- Lessons for Today*, [w:] *Sacred Liturgy: The Source and Summit of the Life and Mission of the Church*, ed. by Alcuin Reid, Ignatius Press, San Francisco 2014, s. 87-114.
- *Inter Ocumenici. Pierwsza instrukcja o należytych wykonywaniu Konstytucji o Liturgii Świętej*, Watykan 1964.
- JAN XXIII, 2000 – Jan XXIII, *Dziennik duszy*, Kraków 2000.
- Jan Paweł II, *Encyklika Slavorum apostoli*, Watykan 1985
- JUSTYN – Justyn Męczennik *Apologia* fragmenty, [w:] *Antologia literatury patrystycznej*, przekład i red. ks. Marian Michalski, ATK, Warszawa 1975, t. 1, s. 91-100.
- *Leksykon liturgii*, red. A. Fabiś, Pallottinum, Poznań 2006.
- *Liturgica Instaurationes. Trzecia instrukcja o należytych wykonaniu Konstytucji o Świętej Liturgii*, Watykan 1970.
- LG – *Konstytucja dogmatyczna o Kościele Lumen Gentium*, Watykan 1964.
- KLAJA 2008 – ks. Grzegorz Klaja, *Ołtarz w świetle teologii*, Kraków 2008.

- KKK – *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Pallottinum, Poznań 1994.
- KPK – *Kodeks Prawa Kanonicznego* 1983, Pallottinum, Poznań 2008.
- NADOLSKI 1989 – Bogusław Nadolski, *Liturgika*, t. I, *Liturgika Fundamentalna*, Poznań 1989.
- NADOLSKI 1992 – Bogusław Nadolski, *Liturgika*, t. 4, *Eucharystia*, Poznań 1992.
- NADOLSKI 2009 – Bogusław Nadolski, *Misterium chrześcijańskiego ołtarza*, Salwator, Kraków 2009
- *Ołtarz*, [w:] *Leksykon liturgii*, opracowanie ks. Bogusław Nadolski TChR, red. Aldona Fabiś, Poznań 2006, s. 1093-1100.
- PASIERB 1968 – ks. Janusz Pasierb, *Ołtarz chrześcijański: Historia i symbolika*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 6, 1968 nr 2, s. 17-28
- Paweł VI, *Adhortacja apostolska Evangelii nuntiandi*, Watykan 1975.
- PETIT 1970 – Jean Petit, *Le Corbusier Lui-Meme*, Rousseau Editor, Geneve 1970
- PLINII CAECILII SECVNDI EPISTVLARVM LIBER DECIMVS AD TRAIANVM IMPERATOREM CVM EIVSDEM RESPONDIS, *Plinius Traiano Imperatori* Ep. X. 96. 7 <http://www.thelatinlibrary.com/pliny.ep10.html>.
- RATZINGER 2012 – Joseph Ratzinger, *Duch liturgii, Czas i Przestrzeń liturgii*, [w:] *Opera Omnia*, t. XI, *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, org. *Theologie der Liturgie Die sakramentale Begründung christlicher Existenz*, przeł. Wiesław Szymona OP, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012.
- ROGUET 1965 – Aimon-Marie Roguet, *Construire et aménager les églises*, Paris 1965.
- ROSIER-SIEDLECKA 1996 – s. Maria Ewa Rosier Siedlecka CR, *Teologiczna myśl i funkcja poszczególnych elementów wnętrza sakralnego*, [w:] *Mysterium Christi*, red. W. Świerzawski, „*Sztuka w liturgii*” t. 7, 1996, s. 89-133.
- SOZOMEN – Hermiasz Sozomen, *Historia ecclesiastica/ Historia Kościoła*, tłum. S. Kozikowski, Warszawa 1980.
- *Pierwi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, przekład Anna Świderkówna, wstęp, komentarz i opracowanie ks. Marek Starowieyski, Biblioteka Ojców Kościoła nr 10, Wydawnictwo diecezjalne Sandomierz, Wydawnictwo M, Kraków 1998.
- *Apokryfy Nowego Testament, Apostołowie, cz. 1. Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*, red. Marek Starowieyski, WAM Kraków 2007.
- *Sakramenty chorych: obrzędy i duszpasterstwo*, Komisja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Episkopatu Polski, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1998.
- SC – *Konstytucja o liturgii świętej Sacrosanctum Consilium*, Watykan 1963.
- TEJSZERSKA 2015 – Anna Tejszerska, *Współczesna architektura sakralna na tle ponowoczesnych tendencji kulturowych*, „*Architectus*”, nr 1 (41) (2015), s. 55-68.
- *Teoretycy, pisarze i artyści o sztuce 1500-1600*, wybór i opracowanie Jan Białostocki, Warszawa 1985.
- TEPPER, Di SEGNI 2006 – Yotam Tepper, Leah Di Segni (with contribution by Guy Stiebe), *A Christian Prayer Hall of the Third Century CE at Kefar Othnay (Legio): Excavations at the Megiddo Prison 2005*, Israel Antiquities Authority, 2006.
- *The Acts of Thomas*, [w:] *The Apocryphal New Testament*, Clarendon Press, Oxford 1924, Revised and Translated by A. Muller, 2006.
- WIT 2006 – ks. Zbigniew Wit, *Ołtarz chrześcijański miejscem ofiary i uczty*, cz. 1, „*Anamnesis*” 2006, nr 48, s. 40-55.
- ZIELIŃSKI 1960 – Chwalisław Zieliński, *Sztuka Sakralna. Co należy wiedzieć o budowie, urządzeniu, wyposażeniu, ozdobie i konserwacji Domu Bożego*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1960.
- *Żywot Świętego Lucyana Męczennika*, [w:] *Żywoty Świętych Pańskich na wszystkie dni roku*, wyd. 6, Mikołów Warszawa 1910, s. 31-32.

Symbolic and Theological Tenor of the Christian Altar

**in View of the Transformations of its Form
and Location, According to Church
Documentation, the Writings of Patres
Ecclesiae and Contemporary Research**

Over the centuries, the Christian altar, where the Eucharist is performed and which invariably constitutes the heart and the focal point of the liturgical congregation, has undergone numerous transformations. They ought to be interpreted through the key of accentuating various dimensions of Eucharistic spirituality, fathoming the essence of the sacrament and the care for its worthy celebration, including the changing artistic and cultural tendencies, and searching for the forms that serve the purposes of the apostolic mission of the Church. The abundance of symbolism attributed to the altar and its theological grounds is by no means inferior to the variety of 'altar forms reflecting not only the motives of human imagination, but also the principles stemming from a clear comprehension of the mystery' (Ecclesia de Eucharistia 50). The purpose of the article is to trace back the transformations of the form and shape of the Lord's Table and its artistic decoration, in the context of the symbolic and theological tenor of the altar in reference to the transformations of the Eucharist spirituality, in view of studies on the history of art and the Church, liturgical regulations and Church documentation. The paper focuses mainly upon the central altar within the Roman Catholic Church, with the richness of forms and shapes of its artistic decoration. Timewise, it includes the whole history of the development of the cult of Christianity, emphasising both the changeability and continuity of the transformations within the liturgic sphere, and a permanent and yet variably expressed altarocentrism.